

The Impact of COVID-19 on Islamic and Non-Islamic Banks' Bank Facility Payments (Facility Growth Rate): A Case Study of Middle East and North Africa Countries

✉ **Mohammad Rajaei Baghsiyahi** / Assistant Professor, Department of Finance and Banking, Allameh Tabatabaee University rajaei@atu.ac.ir

Mostafa Sargolzaei / Associate Professor, Department of Finance and Banking, Allameh Tabatabaee University rmostafa.sargolzaei@atu.ac.ir

Seyedeh Zeinab Alavi / Master of Financial Management, Banking Department, Allameh Tabatabaee University, Faculty of Management and Accounting seyedehzeinabalavi1375@gmail.com

Received: 2025/06/01 - **Accepted:** 2025/08/17

Abstract

This article examines the performance of Islamic banks in comparison to conventional banks in the growth of bank facilities during the COVID-19 crisis. For this purpose, data from 95 banks from 10 countries in the MENA region were collected and analyzed from a database. The data is in panel form and the multivariate regression model in Stata and Eviews software was used for analysis. The results show that the interaction between the dummy variable of Islamic banks and crisis conditions is not significant. This finding shows that Islamic banks did not perform differently from conventional banks during the Covid-19 crisis. Given the ethical nature of Islamic banking, it was expected that the performance of Islamic banks would be significantly different from that of traditional banks in this regard. The following reasons can be given for this result: 1. Due to the outbreak of Corona and the people getting caught up in illness and economic problems, ethical issues have also been considered in traditional banks, and therefore no difference in performance has been observed in these two types of banks; 2. During this period, due to the granting of facilities and even grants by governments to people and companies and their transfer through banks equally or even more through state-owned banks, which are mainly traditional; Therefore, the advantage of Islamic banking has been overshadowed by these conditions.

Keywords: Corona, Banking facilities, Islamic bank, Non-Islamic bank, traditional bank.

JEL classification: Z12, R11, G21, I1.

تأثیر کووید - ۱۹ در پرداخت تسهیلات بانکی بانک‌های اسلامی و غیراسلامی (نرخ رشد تسهیلات): مورد مطالعه کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا

rajaei@atu.ac.ir

rmostafa.sargolzaei@atu.ac.ir

seyedehzeinabalavi1375@gmail.com

محمد رجائی باغ‌سیائی / استادیار گروه مالی و بانکداری دانشگاه علامه طباطبائی

مصطفی سرگلزایی / دانشیار گروه مالی و بانکداری دانشگاه علامه طباطبائی

سیده‌زینب علوی / کارشناس ارشد مدیریت مالی گرایش بانکداری دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده مدیریت و حسابداری

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱ - پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

چکیده

این مقاله عملکرد بانک‌های اسلامی را در مقایسه با بانک‌های متعارف در رشد تسهیلات بانکی طی بحران کووید-۱۹ بررسی می‌کند. بدین منظور، داده‌های ۹۵ بانک از ۱۰ کشور منطقه‌ی ما از پایگاه داده جمع‌آوری و تحلیل شده است. داده‌ها به صورت پانل بوده و برای تحلیل از مدل رگرسیون چندمتغیره در نرم‌افزارهای Stata و EViews استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که تعامل متغیر ساختگی بانک‌های اسلامی و شرایط بحرانی معنادار نیست. این یافته نشان می‌دهد که بانک‌های اسلامی در دوران بحران کووید-۱۹ عملکرد متفاوتی با بانک‌های متعارف نداشته‌اند. با توجه به اخلاقی بودن بانکداری اسلامی انتظار می‌رفت که عملکرد بانک‌های اسلامی تفاوت معنی‌داری با بانک‌های سنتی در این جهت داشته باشد. دلایلی به این شرح می‌توان برای این نتیجه بیان کرد: ۱. با توجه به وقوع کرونا و گرفتار شدن مردم در مریضی و مشکلات اقتصادی، در بانک‌های سنتی هم مسائل اخلاقی مورد توجه قرار گرفته و لذا تفاوتی از نظر عملکرد در این دو نوع از بانک مشاهده نشده است؛ ۲. در این دوره به دلیل اعطای تسهیلات و حتی کمک‌های بلاعوض از طرف دولت‌ها به مردم و شرکت‌ها و انتقال آنها از طریق بانک‌ها به‌طور مساوی و یا حتی بیشتر از طریق بانک‌های دولتی که عمدتاً سنتی هستند؛ لذا مزیت بانکداری اسلامی تحت‌الشعاع این شرایط قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: کرونا، تسهیلات بانکی، بانک اسلامی، بانک غیراسلامی، بانک سنتی.

طبقه‌بندی JEL: Z12, R11, G21, I1

مقدمه

مقاله حاضر پیرامون بررسی تأثیر کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی کشورهای حوزه منا می‌باشد. با توجه به اینکه اکثر جمعیت کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (منا) را مسلمانان تشکیل می‌دهند و اغلب سیستم بانکی آنها شامل بانک‌های اسلامی و غیراسلامی می‌شود، جامعه هدف مذکور اطلاعات مطلوبی را برای ارزیابی و مقایسه در پرداخت تسهیلات بانکی بین بانک‌های اسلامی و غیراسلامی فراهم می‌کند. فرضیه‌ای که در این تحقیق مطرح است، این است که به دلیل اخلاقی عمل کردن بانک‌های اسلامی انتظار می‌رود که آنها در طول بحران کووید-۱۹ اعطای تسهیلات بیشتری نسبت به بانک‌های غیراسلامی داشته باشند. به‌طور کلی مدل تحقیق چارچوبی برای ارزیابی تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر فعالیت‌های تسهیلات بانکی در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی ارائه می‌کند و می‌تواند به ایجاد بینش‌های ارزشمندی برای سیاست‌گذاران و ذی‌نفعان در بخش بانکی کمک کند.

هدف این مطالعه بررسی و ارزیابی تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی به‌ویژه در زمینه بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا است. یافته‌های مطالعه به درک ما از انعطاف‌پذیری و سازگاری بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در مواجهه با بحران‌ها کمک می‌کند و بینش‌هایی را برای سیاست‌گذاران، تنظیم‌کننده‌ها و مؤسسات مالی برای توسعه استراتژی‌ها و سیاست‌های مؤثر برای مدیریت شوک‌های آتی فراهم می‌کند. این تحقیق در درک تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی در هر دو سیستم بانکی اسلامی و غیراسلامی اهمیت قابل توجهی دارد. یافته‌های آن به‌عنوان ورودی حیاتی برای سیاست‌گذاران، تنظیم‌کننده‌ها و بازیگران صنعت به‌منظور عبور از چالش‌های ناشی از همه‌گیری و دیگر چالش‌های احتمالی در آینده و اطمینان از انعطاف‌پذیری و ثبات بخشی بانکی در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا خواهد بود.

در این مقاله از الگوی رگرسیون پانل دیتا برای بررسی فعالیت تسهیلات بانکی (بانک‌های اسلامی در مقابل بانک‌های غیراسلامی) در شیوع کرونا استفاده می‌شود. پژوهش حاضر کاربردی بوده و از این جهت که پس از بحران کرونا به دنبال بررسی فعالیت تسهیلات بانکی بوده، از نوع پس‌رویدادی می‌باشد. از لحاظ روش و ماهیت پژوهش از نوع توصیفی - همبستگی است. چون هدف آن توصیف شرایط و پدیده‌های مورد بررسی است، به آن توصیفی می‌گویند؛ همچنین با توجه به اینکه این تحقیق در پی رفتن رابطه بین متغیرهای مورد نظر است، به آن همبستگی می‌گویند.

دوره زمانی برای این مطالعه از ۲۰۲۳-۲۰۱۴ می‌باشد. هدف از استفاده از این چارچوب زمانی، بررسی رشد تسهیلات بانکی در طول همه‌گیری کووید-۱۹ و داشتن تعداد مشاهدات تقریباً مساوی قبل و حین و بعد از بحران است. تحلیل پایه بر روی بانک‌هایی انجام می‌شود که هم قبل و هم در طول بحران حضور دارند. به‌منظور سهولت مقایسه و بررسی، بانک‌های مورد مطالعه باید دارای ویژگی‌های ذیل باشند:

- به جهت امکان بررسی و قابل مقایسه بودن اطلاعات، انتهای سال مالی بانک‌ها ۲۹ دسامبر سال میلادی است. (برای بانک‌های ایران، سال مالی منتهی به ۲۹ اسفندماه باشد).

- اطلاعات و داده‌های مورد نیاز برای متغیرهای مورد بررسی در این تحقیق همگی موجود و قابل دسترسی باشند.

- سال‌های مورد بررسی در این پژوهش تغییر دوره مالی نداده باشند.

جامعه آماری این تحقیق کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (منا) می‌باشد. بدین منظور از ایران بانک‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران و از سایر کشورهای این منطقه بانک‌های منتخب اسلامی و غیراسلامی انتخاب خواهند شد. برای جمع‌آوری داده‌ها پس از ورود به سامانه اوربیس و فیلتر نمودن طبق خواسته‌های مدل بر اساس بانک اسلامی و غیراسلامی به تعداد ۹۵ بانک از ۱۰ کشور دست یافتیم.

سؤال تحقیق این است که جریان اعطای تسهیلات در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در دوران کرونا از نقطه نظر رشد تسهیلات چگونه بوده است؟

مبانی نظری

همه‌گیری کووید-۱۹ چالش‌ها و اختلالات بی‌سابقه‌ای را برای اقتصادهای سراسر جهان به ارمغان آورده است. با اعمال قرنطینه‌های شدید و اعمال محدودیت‌های مسافرتی توسط دولت‌ها برای جلوگیری از شیوع ویروس، فعالیت‌های اقتصادی متوقف شد و منجر به فشارهای مالی شدید بر افراد، مشاغل و مؤسسات مالی شد. در این زمینه، پرداخت تسهیلات بانکی به موضوع مهمی برای بانک‌های اسلامی و غیراسلامی منطقه خاورمیانه تبدیل شده است (Boubakri, Narjess. & Ali, Mirzaei, 2023).

بانکداری اسلامی، بر اساس اصول برگرفته از قوانین اسلامی (شریعت)، ارائه یک سیستم مالی جایگزین مبتنی بر اصول اخلاقی و دینی، در حال مطرح شدن است. بانک‌های اسلامی با ویژگی‌های منحصر به فرد خود مانند ممنوعیت بهره و تأکید بر تقسیم سود و زیان، محبوبیتشان در سراسر منطقه رو به افزایش است. با این حال، همه‌گیری کووید-۱۹ چالش‌های جدیدی را برای بانکداری اسلامی ایجاد کرده است و انعطاف‌پذیری و ظرفیت آن را برای سازگاری با یک بحران بی‌سابقه آزمایش می‌کند (Mansour, W. et al, 2022).

به‌طور مشابه، بانک‌های غیراسلامی نیز در پی همه‌گیری کووید-۱۹ با چالش‌های مهمی مواجه شده‌اند. این بانک‌ها که تحت رویه‌های بانکی مرسوم فعالیت می‌کنند، مجبور شده‌اند پیامدهای اقتصادی ناشی از همه‌گیری، از جمله اختلال در جریان‌های نقدی، بازپرداخت تسهیلات بانکی، و بدتر شدن کیفیت اعتبار را کنترل کنند. این همه‌گیری بر آسیب‌پذیری‌ها و وابستگی‌های متقابل در سیستم مالی تأکید کرده است که نیاز به ارزیابی جامع تأثیر کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی برای بانک‌های اسلامی و غیراسلامی دارد.

در واقع، قبل از همه‌گیری کووید-۱۹ روش‌های پرداخت تسهیلات بانکی در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی تا حد زیادی مشابه بود. مشتریان معمولاً از طریق بانکداری آنلاین، بانکداری تلفن همراه، تراکنش‌های خودپرداز، چک یا مراجعه حضوری به شعبه بانک، پرداخت‌ها را انجام می‌دادند.

بالین‌حال، همه‌گیری به‌طور قابل توجهی روش پرداخت مردم در بانک‌ها را تغییر داد. با اعمال اقدامات فاصله‌گذاری اجتماعی و محدودیت‌های قرنطینه، تغییر قابل توجهی به سمت خدمات بانکداری آنلاین و تلفن همراه ایجاد شد. بسیاری از مردم شروع به اجتناب از مراجعه حضوری به شعب بانک کردند و در عوض روش‌های پرداخت دیجیتال را انتخاب کردند.

کووید-۱۹ می‌تواند بر پرداخت اقساط تسهیلات بانکی در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی با توجه به تأثیرات اقتصادی این بیماری همه‌گیر تأثیر بگذارد. بسیاری از مشاغل و افراد در نتیجه قرنطینه‌ها، کاهش فعالیت‌های تجاری و از دست دادن مشاغل ناشی از بحران جهانی بهداشت، مشکلات مالی را تجربه کرده‌اند. این امر، پرداخت به موقع اقساط تسهیلات بانک‌های اسلامی و غیراسلامی را برای مردم دشوار کرده است.

علاوه بر این، عدم اطمینان و نوسانات در بازارهای مالی نیز به چالش‌هایی در اجرای تعهدات تسهیلات بانکی کمک کرده است. به‌عنوان مثال، نوسان نرخ بهره یا نرخ سود مورد انتظار و نرخ تبدیل ارز می‌تواند بر توانایی گیرندگان تسهیلات بانکی برای بازپرداخت تسهیلات بانکی خود تأثیر بگذارد.

در پاسخ به پیامدهای اقتصادی ناشی از همه‌گیری، بسیاری از بانک‌ها به تعویق انداختن بازپرداخت تسهیلات بانکی یا گزینه‌های تجدید ساختار برای کمک به کاهش بار روی گیرندگان تسهیلات بانکی پیشنهاد داده‌اند. این کار برای حمایت از افراد و مشاغلی که در این دوران چالش‌برانگیز با مشکلات مالی روبه‌رو هستند، انجام شده است (ایرنا، ۱۳۹۸/۱۲/۲۷). به‌طور کلی، اختلالات ناشی از کووید-۱۹ تأثیر گسترده‌ای بر توانایی گیرندگان تسهیلات بانکی برای پرداخت به موقع اقساط تسهیلات بانکی خود در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی داشته است. برای مؤسسات مالی مهم است که با مشتریان خود برای یافتن راه‌حل‌های مورد توافق برای مقابله با این چالش‌ها و کمک به آنها در عبور از این زمان‌های دشوار همکاری کنند.

همه متولیان اقتصادی تمایل به پایش مالی بانک‌ها دارند؛ زیرا وضعیت اقتصادی به‌طور اعم متأثر از نحوه فعالیت و سلامت بانک‌هاست. از یک‌سو به‌عنوان یک واحد اقتصادی که سپرده‌پذیر بوده و نقدینگی آحاد جامعه را جمع‌آوری و آن را در قالب تسهیلات به انواع گروه‌های واحد اقتصادی پرداخت می‌نماید و عامل محرک چرخه اقتصادی می‌باشد و از سوی دیگر، تصمیم‌گیری راجع به نرخ سپرده‌ها و تسهیلات به تغییر رفتار واکنش‌های اقتصادی منجر می‌گردد.

۱. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش‌های مرتبط با موضوع بانکداری اسلامی و متعارف را می‌توان در دو دسته اصلی طبقه‌بندی کرد.

۱-۱. مقایسه بانکداری اسلامی و متعارف از نظر ثبات، کارایی و ریسک‌پذیری

عیوضلو و میسمی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی نظری ثبات و کارایی بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف»، جنبه‌های مختلف ثبات و کارایی این دو نوع بانکداری را مورد مطالعه قرار داده‌اند. هدف این مقاله، بررسی مزایا و معایب بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف بوده است. روش تحقیق این مطالعه، تحلیلی بوده و با استفاده از داده‌های مقایسه‌ای، ابعاد مختلف ثبات و کارایی بانکداری اسلامی بررسی شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بانکداری اسلامی در حفظ ثبات مالی موفق‌تر بوده، اما به دلیل پیچیدگی قراردادهای شرعی، در برخی موارد کارایی کمتری نسبت به بانکداری متعارف دارد.

حشمتی مولایی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بانکداری متعارف در مقایسه با بانکداری و تأمین مالی اسلامی»، تأثیر بانکداری اسلامی و متعارف بر اقتصاد مقاومتی را مورد بررسی قرار داده است. هدف این تحقیق، تحلیل تفاوت‌های این دو سیستم بانکی در شرایط اقتصاد مقاومتی بوده است. روش تحقیق این مطالعه، تحلیلی - توصیفی بوده و با بررسی داده‌ها و سیاست‌های مختلف، تأثیر بانکداری اسلامی در اقتصاد مقاومتی تحلیل شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بانکداری اسلامی، به دلیل ماهیت غیرربوبی خود، می‌تواند در شرایط بحران اقتصادی مقاوم‌تر عمل کند، اما نیازمند اصلاحات ساختاری برای افزایش کارایی در تأمین مالی است.

بلینگین و همکاران (۲۰۲۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «اعتبار بانکی در زمان‌های نامشخص: بانک‌های اسلامی در مقابل بانک‌های سنتی»، به بررسی این موضوع پرداخته‌اند که آیا تأثیر عدم اطمینان اقتصادی بر رشد اعتبار برای بانک‌های اسلامی و متعارف متفاوت است یا خیر؟ با استفاده از نمونه‌ای متشکل از ۴۱۶ بانک (۵۸ بانک اسلامی و ۳۵۸ بانک سنتی) در ۱۲ کشور، یافته‌ها نشان می‌دهند که افزایش نااطمینانی اقتصادی به‌طور قابل توجهی رشد اعتباری بانک‌های سنتی را کاهش می‌دهد، اما تأثیر معنی‌داری بر رشد اعتبار بانک‌های اسلامی ندارد؛ همچنین آنها دریافتند که نتایج آنها در کشورهایی با شرایط خاص، از جمله ۱. کشورهایی با سیستم صریح حمایت از بیمه سپرده برای بانک‌های اسلامی؛ ۲. تسلط کمتر بانک‌های خارجی؛ ۳. کشورهایی که سهم بیشتری از سپرده‌ها و دارایی‌ها در بانک‌های اسلامی دارند، قوی‌تر بوده است.

گیوین (۲۰۲۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «نظارت بر ریسک‌پذیری بانک توسط کمیته‌های حسابرسی و کمیته‌های شرعی: بانک‌های سنتی در مقابل اسلامی»، تأثیر کمیته‌های حسابرسی و کمیته‌های شرعی را بر رفتار ریسک‌پذیری بانک‌ها بررسی کرده است. این مطالعه با استفاده از برآوردگرهای اثر ثابت و GMM برای نمونه‌ای متشکل از ۵۷ بانک اسلامی و ۱۰۲ بانک سنتی از ۱۰ کشور طی دوره ۲۰۱۸-۲۰۰۲ انجام شده است. نتایج نشان می‌دهند که استقلال کمیته حسابرسی، تعداد جلسات و تخصص مالی بر ریسک‌پذیری بانک‌های سنتی تأثیر منفی دارد، به گونه‌ای که اثربخشی بالای کمیته حسابرسی ممکن است فعالیت‌های ریسک‌پذیری بانک‌ها را محدود کند، اما این رابطه در بانک‌های اسلامی

مشاهده نشده است. در عوض، در بانک‌های اسلامی، نسبت اعضای زن و تخصص مالی در کمیته‌های شرعی تأثیر منفی بر ریسک‌پذیری دارند؛ درحالی‌که اندازه کمیته شرعی تأثیر مثبت بر ریسک‌پذیری می‌گذارد. این نتایج نشان می‌دهند که اثربخشی بالای کمیته شرعی می‌تواند رفتارهای ریسک‌پذیر در بانک‌های اسلامی را محدود سازد.

صفرالله (۲۰۲۰) در پژوهشی تحت عنوان «حاکمیت بانک و کارایی دوره بحران: مطالعه چندملیتی در مورد بانک‌های اسلامی و سنتی»، به بررسی تأثیر مکانیسم‌های حاکمیت دوگانه بانک‌های اسلامی (هیئت نظارت شرعی و هیئت مدیره عادی) بر کارایی فنی می‌پردازد؛ همچنین این تحقیق بررسی می‌کند که آیا تأثیر چنین مکانیسم‌های حکمرانی بین زمان‌های عادی و دوره بحران مالی جهانی متفاوت است یا خیر؟ نتایج نشان می‌دهد که هیئت نظارت شرعی به کاهش ناکارآمدی فنی بانک‌های اسلامی کمک می‌کند. در طول بحران مالی جهانی (GFC)، هم حاکمیت هیئت نظارت شرعی و هم حاکمیت هیئت مدیره منظم باعث افزایش کارایی بانک‌های اسلامی می‌شوند، اما اثر حاکمیت هیئت نظارت شرعی در این زمینه آشکارتر است. یافته‌های این تحقیق بر اهمیت رابطه حاکمیت - ناکارآمدی تأکید می‌کند و نقش قوی حاکمیت شرکتی را در کنترل درون‌زایی بالقوه این رابطه روشن می‌سازد.

۱-۲. عملکرد بانک‌ها در مواجهه با بحران کووید-۱۹

نوبخت (۱۴۰۲) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تطبیقی اقدامات و سیاست‌های مالی کشورهای منتخب در مواجهه با همه‌گیری ویروس کرونا»، سیاست‌های مالی کشورهای مختلف را در مقابله با بحران کرونا بررسی کرده است. هدف این تحقیق، مقایسه و ارزیابی نحوه مدیریت بحران مالی در این کشورها بوده است. روش تحقیق این مطالعه تطبیقی بوده و داده‌های مرتبط با کشورهای مختلف تحلیل شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که کشورهایی که بسته‌های حمایتی مالی گسترده‌تری ارائه داده‌اند، در مدیریت بحران موفق‌تر عمل کرده‌اند؛ درحالی‌که کشورهایی با محدودیت‌های بودجه‌ای بیشتر، چالش‌های اقتصادی شدیدتری را تجربه کرده‌اند.

عبدالله و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهشی تحت عنوان «تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر عملکرد ۴۹ بانک در کشورهای شورای همکاری خلیج فارس (GCC)»، طی دوره سه‌ماهه اول ۲۰۱۷ تا سه‌ماهه سوم ۲۰۲۰ بررسی کردند. نتایج نشان داد که بانک‌های GCC به‌طور کلی تحت تأثیر منفی این بحران قرار گرفتند، اما بانک‌های اسلامی عملکرد بهتری نسبت به بانک‌های غیراسلامی داشتند؛ همچنین بانک‌های عربستان سعودی و امارات بیشترین تأثیر را از همه‌گیری تجربه کردند. علاوه بر این، بانک‌های اسلامی مرتبط با دولت، بانک‌های بزرگ و بانک‌هایی با نسبت تسهیلات بانکی بالا، آسیب‌پذیری بیشتری نشان دادند. با این حال، پژوهشگران استدلال کردند که بانک‌های اسلامی می‌توانند نقشی کلیدی در بهبود اقتصادی کشورهای GCC از پیامدهای همه‌گیری ایفا کنند.

چارانی و همکاران (۲۰۲۳) پژوهشی تحت عنوان «تأثیر کووید-۱۹ بر بازده مالی بانک‌های اسلامی (IBs) در حوزه منا»، در ۹ کشور منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا بررسی کرده‌اند. این مطالعه با استفاده از آزمون t و مدل

رگرسیون چندگانه، عوامل تعیین‌کننده سودآوری این بانک‌ها را در دوره‌های باثبات و نامشخص، یعنی قبل و در طول همه‌گیری کووید-۱۹ ارزیابی کرده است. نتایج نشان داد که بازده مالی و نقدینگی بانک‌های اسلامی در طول دوره قرنطینه افت شدیدی داشته است. با اینکه در سال ۲۰۲۱ وضعیت مالی این بانک‌ها به شرایط پیش از همه‌گیری نزدیک شد، اما همچنان کمتر از عملکرد سال‌های ۲۰۱۸-۲۰۱۹ باقی ماند. همچنین عوامل مؤثر بر سودآوری در دوره‌های مختلف متفاوت بودند؛ در دوره کووید-۱۹، ریسک اعتباری، کارایی مدیریتی و قیمت نفت اهمیت بیشتری داشتند؛ درحالی‌که قبل از آن، ریسک نقدینگی و اندازه بانک نیز از عوامل تعیین‌کننده محسوب می‌شدند.

مای و همکاران (۲۰۲۳) در پژوهشی تحت عنوان «کارایی بخش بانکداری اسلامی: شواهدی از تحلیل دو مرحله‌ای DEA با دو مرز»، به بررسی کارایی چندبعدی بانکداری اسلامی و عوامل مؤثر بر آن، ازجمله تأثیرات همه‌گیری کووید-۱۹ پرداخته‌اند. آنها با استفاده از تحلیل پوششی داده‌های دو مرحله‌ای (DEA)، کارایی ۷۹ بانک اسلامی در ۱۶ کشور را طی دوره ۲۰۰۵-۲۰۲۰ ارزیابی کردند. نتایج مرحله اول نشان داد که بانکداری اسلامی حتی در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ روند افزایشی در کارایی و عملکرد داشته است؛ اگرچه این روند در بانک‌ها و کشورها متفاوت بوده است. در مرحله دوم، یافته‌ها حاکی از آن است که توسعه اقتصادی می‌تواند مقاومت کشورها در برابر همه‌گیری را افزایش داده و به بهبود کارایی و عملکرد سیستم بانکداری اسلامی کمک کند. این نتایج نشان می‌دهد که بانکداری اسلامی می‌تواند نقش مهمی در تسریع روند بهبود اقتصاد جهانی ایفا کند و به‌عنوان یکی از موتورهای محرک این بهبود عمل کند.

قوس و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «عملکرد بانک‌های اسلامی در برابر بانک‌های غیراسلامی در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی (OIC): تاب‌آوری و بهبود در دوران کووید-۱۹»، عملکرد بانک‌های اسلامی و غیراسلامی را در دوره‌های قبل و حین کووید-۱۹ بررسی کرده‌اند. این پژوهش از داده‌های روزانه سال‌های ۲۰۱۶-۲۰۲۲ برای ۱۲ بانک اسلامی و ۲۱ بانک غیراسلامی در شش کشور عضو سازمان همکاری اسلامی (پاکستان، بنگلادش، اندونزی، مالزی، امارات و ترکیه) استفاده کرده است. با استفاده از مدل‌های نامتقارن GJR-GARCH و E-GARCH برای تحلیل نوسانات و آزمون چاو برای شناسایی شکست‌های ساختاری، نتایج نشان داد که بانک‌های اسلامی قبل از کووید-۱۹ عملکرد بهتری داشتند و کاهش سرمایه کمتری را تجربه کردند، اما در طول همه‌گیری، بانک‌های غیراسلامی با زمان بهبودی کوتاه‌تر و نسبت‌های Calmar بالاتر، عملکرد بهتری از خود نشان دادند.

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که پژوهش‌های متعددی به بررسی عملکرد بانک‌های اسلامی و متعارف در شرایط بحرانی، ازجمله همه‌گیری کووید-۱۹ پرداخته‌اند. با این حال، تمرکز اغلب این تحقیقات بر متغیرهایی نظیر سودآوری، بازده مالی، کارایی یا رفتارهای ریسک‌پذیر بوده است. در مقابل، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی متمایز، تأثیر بحران کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی را در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی کشورهای منتخب خاورمیانه و شمال آفریقا (MENA) مورد بررسی قرار داده است؛ موضوعی که در مطالعات پیشین به شکل مستقیم کمتر مورد

توجه قرار گرفته است. تفاوت‌های اساسی این پژوهش با پیشینه‌های موجود عبارت‌اند از: برخلاف مطالعاتی مانند مای و دیگران (۲۰۲۳) یا چارانی (۲۰۲۳) که بیشتر بر شاخص‌هایی مانند بازده مالی و سودآوری تمرکز داشته‌اند، تمرکز اصلی پژوهش حاضر بر رفتار اعتباری بانک‌ها و تسهیلات‌دهی در دوران بحران است؛ پژوهش‌هایی نظیر عبدالله و دیگران (۲۰۲۲) یا قوس و دیگران (۲۰۲۲) عملکرد کلی بانک‌ها را در دوره بحران بررسی کرده‌اند، اما در پژوهش حاضر، پرداخت تسهیلات به‌عنوان یکی از ابعاد مشخص و کلیدی عملکرد بانکی مورد تحلیل قرار گرفته است؛ برخلاف برخی مطالعات دیگر که تمرکز آنها بر ساختارهای حاکمیتی یا ریسک‌پذیری بوده است (مانند صفیح‌الله، ۲۰۲۰ و گیوین، ۲۰۲۱)، در پژوهش حاضر تأکید بر ابعاد رفتاری و سیاست‌های اعتباری بانک‌ها در شرایط بحرانی است؛ همچنین دامنه جغرافیایی پژوهش حاضر که کشورهای منطقه MENA را دربر می‌گیرد، در مقایسه با مطالعاتی که به‌صورت محدودتر یا تک‌کشوری انجام شده‌اند، تحلیل تطبیقی جامع‌تری ارائه می‌دهد.

در نتیجه پژوهش حاضر از نظر موضوع، دامنه جغرافیایی، نوع متغیرها و زاویه تحلیل، واجد نوآوری است و تلاش دارد خلأ موجود در ادبیات پژوهش را در زمینه رفتار تسهیلات‌دهی بانک‌ها در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ پوشش دهد.

۲. مدل تحقیق

در این مقاله از مدل مقاله بوبکری و دیگران (۲۰۲۳) به‌عنوان مقاله پایه استفاده شده است:

$$= \beta_0 + \beta_1 \cdot Crisist \times IB_{ic} + \delta_i \cdot X_{ict} + \varepsilon_{ict} g_{ict}$$

$$g_{ict} = \beta_0 + \beta_1 \cdot Crisist \times IB_{ic} + \delta_1 liquidity_{ict} + \delta_2 ROA_{ict} + \delta_3 COST_{ict} + \delta_4 size + \delta_5 Equidity + \delta_6 LoanLoss + \varepsilon_{ict}$$

جدول ۱: متغیرهای پژوهش

نام متغیر	شرح
g_{ict}	تغییر تسهیلات بانکی
$Crisist$	متغیر ساختگی شرایط بحرانی
IB_{ic}	متغیر ساختگی بانک اسلامی
X_{ict}	متغیرهای کنترل
Liquidity	نقدینگی
ROA_{ict}	بازده دارایی
$COST_{ict}$	هزینه بر درآمد
$\varepsilon_{ictrrrrr}$	جزاخالل
Equidity	حقوق صاحبان سهام
LoanLoss	ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی
SIZE	اندازه بانک

به طور کلی، مدل تحقیق چارچوبی جامع برای ارزیابی تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر فعالیت‌های تسهیلات بانکی در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی ارائه می‌کند و می‌تواند به ایجاد بینش‌های ارزشمند برای سیاست‌گذاران و ذی‌نفعان در بخش بانکی کمک کند.

در این معادله، c و t به ترتیب نشان‌دهنده بانک، کشور و سه ماهه هستند.

۲-۱. متغیر وابسته

g_{ict} نشان‌دهنده رشد یا تغییر تسهیلات بانکی است.

رشد کل تسهیلات بانکی $g(L)$:

محاسبه شده به صورت $g(L) = (Facilities_t - Facilities_{t-1}) / Facilities_{t-1}$ که این میزان رشد کل اعتبار را از طریق تسهیلات بانکی جدید اندازه‌گیری می‌کند.

۲-۲. متغیرهای مستقل و ساختگی

برای ارزیابی تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر بانک‌های اسلامی در مقایسه با بانک‌های غیراسلامی، یک متغیر ساختگی Crisist استفاده می‌شود. این مقدار در طول دوره همه‌گیر یک و برای قبل و بعد از بحران به صفر می‌رسد.

برای تعیین عملکرد نسبی بانک‌های اسلامی در طول همه‌گیری، یک متغیر شاخص IB_{ic} معرفی شده است. این یک متغیر ساختگی است که برای بانک اسلامی i در کشور c مقدار یک و برای بانک‌های غیراسلامی صفر می‌گیرد. متغیرهای کنترلی بردار X_{ict} شامل متغیرهای کنترلی خاص بانک است که ممکن است رفتار تسهیلات بانکی بانک‌ها را توضیح دهد، از موارد ذیل تشکیل شده است:

اندازه (Size): نشان‌دهنده اندازه بانک است که با لگاریتم طبیعی کل دارایی‌ها اندازه‌گیری می‌شود. بانک‌های مختلف با اندازه‌های مختلف ممکن است سیاست‌های تسهیلات بانکی و مدل‌های تجاری متفاوتی داشته باشند.

حقوق صاحبان سهام (Equity): نماینده‌ای برای کفایت سرمایه که به عنوان نسبت حقوق صاحبان سهام به کل دارایی‌ها محاسبه می‌شود. بانک‌هایی که نسبت حقوق صاحبان سهام بالاتری دارند با هزینه‌های تأمین مالی کمتری روبه‌رو هستند و می‌توانند در دارایی‌های پرریسک‌تر مانند وام سرمایه‌گذاری کنند. بانک‌های با سرمایه خوب ریسک ورشکستگی کمتری دارند و موقعیت بهتری برای مقاومت در برابر شوک‌های مالی دارند.

ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی (LoanLoss): نشان‌دهنده نسبت ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی به کل تسهیلات بانکی است که به عنوان نماینده‌ای برای کیفیت دارایی عمل می‌کند. بانک‌هایی که سطح تسهیلات بانکی کاهش یافته بالاتری دارند، شکننده‌تر تلقی می‌شوند و تمایل دارند کمتر تسهیلات بانکی بدهند.

هزینه (Cost): کیفیت مدیریت بانک را با در نظر گرفتن نسبت هزینه به درآمد نشان می‌دهد. بانک‌های ناکارآمد با منابع محدود کمتر احتمال دارد تسهیلات بانکی جدید دریافت کنند.

بازده دارایی‌ها (ROA): با در نظر گرفتن بعد سود، بازده دارایی‌ها را نشان می‌دهد. انتظار می‌رود بانک‌های سودآورتر ظرفیت بهتری برای تسهیلات بانکی داشته باشند.

نقدینگی (Liquidity): وضعیت نقدینگی بانک را به حساب می‌آورد و با نسبت دارایی‌های نقدی به کل سپرده‌ها و تأمین مالی کوتاه‌مدت اندازه‌گیری می‌شود. بانک‌هایی که دارایی‌های نقدی بالاتری دارند، ممکن است پتانسیل کمتری برای رشد داشته باشند.

۳. آمار توصیفی

در تحلیل داده‌ها، اولین گام برای تفسیر اطلاعات، محاسبه شاخص‌های آمار توصیفی است. این شاخص‌ها تصویری کلی از داده‌ها ارائه می‌دهند و به محقق کمک می‌کنند تا ویژگی‌های اساسی متغیرها را بهتر درک کند. برای تحلیل شش متغیر مستقل در این پژوهش، شاخص‌هایی همچون میانه، میانگین، بیشترین مقدار، کمترین مقدار، انحراف معیار، ضریب چولگی، ضریب کشیدگی، آزمون آماره جاک - برا، احتمال آماره جاک - برا و تعداد مشاهدات مورد بررسی قرار گرفته است. میانه به عنوان شاخصی مقاوم، مقدار میانی داده‌ها را نشان می‌دهد و در مواجهه با داده‌های پرت تأثیر چندانی نمی‌پذیرد. از طرفی میانگین به عنوان نمایانگر مرکز داده‌ها، متوسط تمامی مشاهدات را مشخص می‌کند و اگرچه به داده‌های پرت حساس است، اما در توزیع‌های نرمال مفید است. بیشترین مقدار و کمترین مقدار نیز حدود تغییرات داده‌ها را نمایش می‌دهند و به شناسایی داده‌های غیرطبیعی کمک می‌کنند. انحراف معیار نشان‌دهنده پراکندگی داده‌ها نسبت به میانگین است و از این جهت بسیار مهم است که نشان می‌دهد داده‌ها چقدر از میانگین فاصله دارند. در کنار آن، ضریب چولگی به ما می‌گوید که توزیع داده‌ها چقدر متقارن است؛ چولگی مثبت نشان‌دهنده تمایل به سمت راست و چولگی منفی نشان‌دهنده تمایل به سمت چپ است. ضریب کشیدگی نیز میزان پهنی یا تیزی توزیع را ارزیابی می‌کند؛ کشیدگی مثبت به معنای قله تیزتر و کشیدگی منفی به معنای پهن‌تر بودن توزیع نسبت به توزیع نرمال است. برای ارزیابی نرمال بودن توزیع داده‌ها، از آزمون آماره جاک - برا استفاده شده است که ترکیبی از چولگی و کشیدگی را بررسی می‌کند. اگر مقدار این آماره در سطح معناداری مشخصی کوچک باشد، داده‌ها نرمال در نظر گرفته می‌شوند. احتمال آماره جاک - برا نیز نشان می‌دهد که داده‌ها تا چه اندازه به توزیع نرمال نزدیک هستند. با توجه به اعداد به دست آمده داده‌ها نرمال نیستند، ولی چون تعداد داده‌ها از سی تا بیشتر است با توجه به قضیه حد مرکزی استفاده از آنها بلا مانع است. در نهایت، تعداد مشاهدات که نشان‌دهنده حجم نمونه است، نقش مهمی در قدرت تحلیل‌های آماری دارد و تعداد بیشتر مشاهدات به افزایش دقت و قابلیت تعمیم نتایج کمک می‌کند. این شاخص‌های توصیفی نقش کلیدی در شناخت اولیه داده‌ها و آماده‌سازی آنها برای تحلیل‌های پیشرفته دارند.

جدول ۲: آمار توصيفی متغيرهای مستقل برای همه بانکها

متغير	بازده دارایی	نقدینگی	حقوق صاحبان سهام	اندازه بانک	هزینه بر درآمد	ذخایر مطالبات تسهيلات بانکی
میانگین	۰/۰۱۳	۳۷/۳۶	۱۳/۵	۷/۳۵	۴/۴۷	۵/۵۶
میانہ	۰/۰۱۳	۳۱/۱۶	۱۳	۷/۴۶	۴۳/۸	۴/۳۷
بیشترین مقدار	۰/۱۱	۱۵۷/۴	۷۶/۳	۹/۸۸	۲۰۲/۶	۵۰/۵۸
کمترین مقدار	-۰/۱۰	۲/۶۲	-۵/۴۱	۵/۰۷	۵/۴۶	۰/۰۷
انحراف معیار	۰/۰۱۳	۲۱/۵	۶/۵۴	۰/۸۸	۲۰/۷۱	۵/۵۸
چولگی	-۱/۷۹	۱/۷۳	۳/۲۱	۰/۱۰	۲/۳۱	۴/۶۶
ضریب کشیدگی	۲۳/۲۹	۷/۲۲	۲۲/۳۸	۲/۱۹	۱۳/۵۷	۳۰/۸۳
آزمون آمارة جارك-برا	۱۵۲۷۲	۱۰۴۸	۱۴۸۵۸	۲۴/۷۱	۴۷۴۵	۳۰۷۰۰
احتمال آمارة جارك-برا	۰/۰۰۰۰	۰/۰۰۰۰	۰/۰۰۰۰	۰/۰۰۰۰	۰/۰۰۰۰	۰/۰۰۰۰
تعداد مشاهدات	۸۵۵	۸۵۵	۸۵۵	۸۵۵	۸۵۵	۸۵۵

جدول ۳: آمار توصيفی متغير وابسته برای همه بانکها

متغير	تغير تسهيلات بانکی
میانگین	۰/۱۳۵
میانہ	۰/۰۸۱
بیشترین مقدار	۱۶/۷۱
کمترین مقدار	-۰/۶۵
انحراف معیار	۰/۶
چولگی	۲۴/۱۹
ضریب کشیدگی	۶۵۶/۶
آزمون آمارة جارك-برا	۱۵۳۰۶۵۵۸
احتمال آمارة جارك-برا	۰/۰۰۰۰
تعداد مشاهدات	۸۵۵

۳-۱. بررسی مانایی متغيرهای مدل

برای جلوگیری از ایجاد رگرسیون ساختگی در تحلیل داده‌های تابلویی، بررسی مانایی متغيرها ضروری است. اگر متغيرها نامانا باشند، ممکن است روابط آماری بین متغيرها به اشتباه معنی‌دار تشخیص داده شود؛ درحالی‌که این رابطه‌ها واقعی نیستند. به همین دلیل، پیش از انجام تحلیل رگرسیون، لازم است که مانایی متغيرها بررسی شود تا از اعتبار نتایج اطمینان حاصل شود. در این پژوهش، برای بررسی مانایی متغيرها از آزمون‌های دیکی - فولر تعمیم‌یافته، فیشر و پسران و شین استفاده شد. فرضیات این آزمون‌ها به شرح ذیل است:

فرضیه صفر: متغير دارای ریشه واحد و نامانا است.

فرضیه مقابل: متغير مانا است.

بر اساس نتایج آزمون‌ها، تمامی متغيرهای مستقل و وابسته مانا بودند. برای تحلیل‌های بعدی قابل استفاده هستند.

جدول ۴: نتیجه آزمون‌های ریشه واحد

نام متغیر	شرح
بازده دارایی	مانا
حقوق صاحبان سهام	مانا
نقدینگی	مانا
اندازه بانک	مانا
هزینه بر درآمد	مانا
ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی	مانا
تغییر تسهیلات بانکی	مانا

۳-۲. بررسی همبستگی بین متغیرهای الگو

برای بررسی همبستگی بین متغیرهای الگو، از ضریب همبستگی استفاده می‌شود. این ضریب نشان می‌دهد که بین دو متغیر چه نوع و چه میزان رابطه‌ای وجود دارد. همبستگی می‌تواند مثبت، منفی یا صفر باشد. همبستگی مثبت به این معناست که با افزایش یک متغیر، متغیر دیگر نیز افزایش می‌یابد و در همبستگی منفی، با افزایش یک متغیر، متغیر دیگر کاهش می‌یابد. اگر ضریب همبستگی نزدیک به صفر باشد، نشان‌دهنده نبود رابطه معنادار بین متغیرهاست. در این پژوهش، برای بررسی روابط بین متغیرهای مستقل و کنترل، از ماتریس همبستگی استفاده شد. این ماتریس به شناسایی همبستگی‌های قوی یا ضعیف بین متغیرها کمک می‌کند و می‌تواند نشان دهد که آیا بین متغیرها رابطه خطی وجود دارد یا خیر؟ در صورتی که همبستگی بالایی بین متغیرهای مستقل وجود داشته باشد، ممکن است مشکل هم‌خطی (Multicollinearity) در مدل ایجاد شود، که این موضوع می‌تواند دقت برآوردها را کاهش داده و تفسیر نتایج مدل را دشوار کند.

با توجه به اینکه اعداد به‌دست‌آمده کمتر از ۰/۷ می‌باشند، لذا مشکل همبستگی بین متغیرها وجود ندارد.

جدول ۵: نتایج همبستگی بین متغیرهای مستقل و کنترلی

اندازه بانک	اندازه بانک	حقوق صاحبان سهام	ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی	هزینه بر درآمد	بازده دارایی	نقدینگی
اندازه بانک	۱					
حقوق صاحبان سهام	-۰/۱۱۱	۱				
ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی	-۰/۰۷۵	۰/۱۱۰	۱			
هزینه بر درآمد	-۰/۲۷۶	-۰/۰۳۷	۰/۱۰۳	۱		
بازده دارایی	۰/۲۵۹	۰/۰۳۷	-۰/۲۳۲	-۰/۶۰۹	۱	
نقدینگی	۰/۰۴۹	۰/۴۱۷	۰/۳۴۲	-۰/۰۵۸۹	۰/۰۸	۱

آزمون اف لیمر

آزمون اف لیمر برای انتخاب الگو از بین مدل پانل یا تلفیقی انجام می‌گیرد. ابتدا مدل با اثرات ثابت تخمین زده شده و فرض H_0 و H_1 به‌صورت ذیل تعریف می‌شود:

H_0 : عرض از مبدأها با یکدیگر برابرند (مدل تلفیقی).

H_1 : حداقل یکی از عرض از مبدأها با بقیه تفاوت دارند (مدل پانل).

جدول ۶: نتیجه آزمون F لیمر تغییر تسهیلات بانکی

خلاصه آزمون	آماره F	درجه آزادی	احتمال آزمون
F لیمر	۵/۷	(۹۴/۷۵۳)	۰/۰۰۰۰

همان‌طور که از جدول فوق ملاحظه می‌گردد، با توجه به پراب آزمون و اینکه زیر ۰/۰۵ می‌باشد، فرضیه صفر رد شده و مدل پانل انتخاب می‌گردد.

آزمون اثرات تصادفی

آزمون هاسمن

پس از آنکه مدل پانل انتخاب گردید، برای بررسی اثرات ثابت و یا تصادفی اجزای اخلاص آزمون هاسمن انجام می‌گیرد. به عبارت دیگر، آزمون هاسمن برای مطالعه همبستگی میان اجزای اخلاص و متغیرهای توضیحی مورد استفاده قرار می‌گیرد و فرض H_0 و فرض مقابل H_1 به صورت ذیل تعریف می‌گردد:

H_0 : بین متغیرهای توضیحی و اجزای اخلاص همبستگی وجود دارد.

H_1 : بین متغیرهای توضیحی و اجزای اخلاص همبستگی معنادار وجود ندارد.

جدول ۷: نتیجه آزمون هاسمن تغییر تسهیلات بانکی

خلاصه آزمون	آماره خای دو	درجه آزادی	احتمال آزمون
هاسمن	۲۵۲/۳۱	۷	۰/۰۰۰

در جداول بالا با توجه به اینکه احتمال آزمون زیر ۰/۰۵ است، لذا مدل اثر ثابت بر مدل اثر تصادفی ارجحیت دارد.

آزمون همسانی واریانس

یکی از فروض کلاسیک، یکسان بودن همسانی واریانس اجزای اخلاص می‌باشد. در صورت واریانس ناهمسانی در شرایطی که در مدل سایر فروض کلاسیک برقرار باشد، تخمین‌زننده‌های ضرایب رگرسیون بدون تورش می‌باشند، ولی دیگر حداقل واریانس را ندارند، لذا کارا نیستند. برای بررسی پدیده واریانس ناهمسانی، آزمون‌های مختلفی وجود دارد که از جمله آنها می‌توان به والد تعدیل‌شده، پارک، گلچسر، پروچ پاگان و... اشاره کرد که در اینجا به بررسی آزمون پروچ پاگان پرداخته‌ایم.

فرضیه‌های آزمون Breusch-Pagan به صورت ذیل تعریف می‌شوند:

فرضیه صفر (H_0): واریانس خطاها ثابت است (همسانی واریانس برقرار است).

فرضیه مقابل (H_1): واریانس خطاها ثابت نیست (ناهمسانی واریانس وجود دارد).

جدول ۸: نتیجه آزمون پروچ پاگان تغییر تسهیلات بانکی

خلاصه آزمون	آماره F	احتمال آزمون
پروچ پاگان	۳۱/۹۶	۰/۰۰۰

در جدول بالا، با توجه به اینکه احتمال این آزمون زیر ۰/۰۵ است، فرضیه صفر رد شده و مدل دارای ناهمسانی واریانس است.

آزمون هم‌خطی

در این پژوهش برای بررسی آزمون هم‌خطی در الگو از نرم‌افزار eviews و آزمون vif استفاده گردیده است.

جدول ۹: نتیجه آزمون هم‌خطی تغییر تسهیلات بانکی

متغیر	ضریب واریانس
عرضی از مبدأ	۰/۰۳۷
IB*CRISIS	۰/۰۰۳
اندازه بانک	۰/۰۰۰
حقوق صاحبان سهام	۰/۰۰۰
ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی	۰/۰۰۰
هزینه بر درآمد	۰/۰۰۰
بازده دارایی	۳/۴۹۹
نقدینگی	۰/۰۰۰

با توجه به اینکه ضرایب متغیرها زیر ۱۰ می‌باشد، مشکل هم‌خطی نداریم.

آزمون خودهمبستگی

در این پژوهش برای بررسی آزمون خودهمبستگی در الگو از نرم‌افزار استاتا و آزمون وولدریج استفاده گردیده است.

در این آزمون فرض صفر مبنی بر عدم خودهمبستگی مرتبه اول می‌باشد.

جدول ۱۰: نتیجه آزمون وولدریج تغییر تسهیلات بانکی

خلاصه آزمون	آماره آزمون F	احتمال آزمون
وولدریج	۱۴۵/۳۸۱	۰/۰۰۰

با توجه به احتمال آزمون، فرضیه صفر رد می‌شود و مدل دارای خودهمبستگی است و با توجه به اینکه در مدل مشکل ناهمسانی وجود دارد، جهت رفع این مشکل از روش حداقل مربعات تعمیم‌یافته (GLS) به جای حداقل مربعات معمولی (OLS) استفاده گردیده است.

جدول ۱۱: نتیجه رگرسیون اولیه داده‌ها بر اساس متغیر وابسته رشد تسهیلات بانکی

رشد تسهیلات بانکی	ضریب	خطای استاندارد	آماره F	احتمال
هزینه بر درآمد	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰	۴/۱	۰/۰۰۰
اندازه بانک	۰/۱۴۶	۰/۰۴۱	۳/۵۲۲	۰/۰۰۰۴
بازده دارایی	۴/۸۶	۰/۷۱۰	۶/۸۴	۰/۰۰۰
حقوق صاحبان سهام	۰/۰۰۴	۰/۰۰۲	۱/۵۸	۰/۱۱۲
ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی	-۰/۰۰۴	۰/۰۰۲	-۲/۳۸	۰/۰۱۷۵
نقدینگی	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۱/۶۲	۰/۲۰
متغیر ساختگی بانک اسلامی * متغیر ساختگی شرایط بحرانی	-۰/۰۰۸	۰/۰۱۵	-۰/۵۵۶	۰/۵۷۷
عرضی از مبدأ	-۱/۱۸	۰/۳۲	-۳/۶۱	۰/۰۰۰۳
	ضریب تعیین	۰/۳۸	آماره F	۴/۷
	ضریب دوربین - واتسون	۱/۸۹	احتمال کل مدل	۰/۰۰۰۰

تفسیر نتیجه رگرسیون

بر اساس نتیجه رگرسیون که در جدول (۱۱) آمده است، نتایج به شرح ذیل است:

الف) احتمال آماره متغیر هزینه بر درآمد کمتر از $0/05$ بوده و ضریب آن مثبت می‌باشد، که بیانگر ارتباط معنادار و مثبت با متغیر وابسته رشد کل تسهیلات بانکی می‌باشد. به بیان دقیق‌تر به‌طور متوسط با یک واحد افزایش متغیر هزینه بر درآمد، رشد کل تسهیلات بانکی $0/002$ واحد افزایش می‌یابد؛

ب) احتمال آماره اندازه بانک کمتر از $0/05$ و ضریب آن مثبت است، که نشان‌دهنده ارتباط معنادار و مثبت با رشد کل تسهیلات بانکی با متغیر اندازه بانک می‌باشد. به بیان دقیق‌تر به‌طور متوسط با یک واحد افزایش متغیر اندازه بانک متغیر، رشد کل تسهیلات بانکی $0/146$ درصد افزایش می‌یابد؛

ج) احتمال آماره متغیر بازده دارایی کمتر از $0/05$ بوده و ضریب آن مثبت می‌باشد، که بیانگر ارتباط معنادار و مثبت با متغیر وابسته رشد کل تسهیلات بانکی می‌باشد. به بیان دقیق‌تر به‌طور متوسط با یک واحد افزایش متغیر بازده دارایی، رشد کل تسهیلات بانکی $4/86$ افزایش می‌یابد؛

د) احتمال آماره متغیر حقوق صاحبان سهام بیشتر از $0/05$ است، که نشان‌دهنده عدم ارتباط معنادار با رشد کل تسهیلات بانکی با این متغیر می‌باشد؛

و) احتمال آماره ذخایر مطالبات تسهیلات بانکی کمتر از $0/05$ و ضریب آن منفی است، که نشان‌دهنده ارتباط معنادار و منفی با رشد کل تسهیلات بانکی است. به بیان دقیق‌تر با فرض ثابت بودن سایر عوامل با افزایش یک واحد، این متغیر رشد کل تسهیلات بانکی به میزان $0/004$ واحد کاهش می‌یابد؛

ه) احتمال آماره متغیر نقدینگی بیشتر از $0/05$ است، که نشان‌دهنده عدم ارتباط معنادار با رشد کل تسهیلات بانکی با این متغیر می‌باشد؛

ی) احتمال آماره متغیر ساختگی بانک اسلامی متغیر ساختگی شرایط بحرانی بیشتر از $0/05$ است، که نشان‌دهنده عدم ارتباط معنادار با رشد کل تسهیلات بانکی با این متغیر می‌باشد.

۴. یافته‌های پژوهش

فرضیه اصلی این پژوهش در راستای بررسی اثر کووید-۱۹ بر پرداخت تسهیلات بانکی بین بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در منطقه منا تدوین گردیده است. در این پژوهش ۷ فرضیه وجود دارد که با استفاده از نتایج پژوهش‌های آماری در نرم‌افزارهای مربوطه نسبت به پذیرش یا رد فروض اقدام گردید. نتایج نهایی رگرسیون مدل رشد تسهیلات بانکی با ضریب تعیین تعدیل‌شده $0/38$ است. این موضوع نشان می‌دهد که بین متغیر وابسته و متغیر مستقل ارتباط معناداری وجود دارد. خلاصه نتایج حاصل از آزمون فرضیه‌های اصلی و فرعی در جدول ذیل آورده شده است.

جدول ۱۲: خلاصه نتایج آزمون فروض

شماره فرضیه	فرضیه‌های پژوهش	نتیجه آزمون فروض
۱	بانک‌های اسلامی در طول بحران کووید-۱۹ از نظر فعالیت رشد کل تسهیلات بانکی عملکرد بهتری نسبت به بانک‌های غیراسلامی داشتند.	رد شد
۲	شاخص بازده دارایی‌ها در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط معناداری با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	تأیید شد
۳	شاخص نقدینگی در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط مثبت با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	رد شد
۴	شاخص هزینه در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط مثبت با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	تأیید شد
۵	اندازه بانک در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط مثبت با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	تأیید شد
۶	شاخص حقوق صاحبان سهام در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط مثبت با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	رد شد
۷	شاخص ذخایر مطالبات مشکوک‌الوصول در طول بحران کووید-۱۹ ارتباط منفی با فعالیت از منظر رشد کل تسهیلات بانکی دارد.	تأیید شد

۴-۱. بحث و بررسی

نتایج آزمون مدل رشد کل تسهیلات بانکی به شرح جدول قبل نشان داده شد که آماره F به دست آمده، $۴/۷$ و سطح معناداری $۰/۰۰۰$ است، که بیانگر معنی‌داری کل مدل است. بر اساس ضریب تعیین می‌توان ادعا نمود که مجموع متغیرهای مستقل و کنترلی پژوهش حدود ۳۸ درصد تغییرات متغیر وابسته را توضیح می‌دهند. ضمناً با توجه به آماره دوربین واتسون که برابر $۱/۸۹$ است و در فاصله $۱/۵$ تا $۲/۵$ قرار دارد، می‌توان ادعا نمود که خودهمبستگی مرتبه اول بین باقیمانده‌های الگو وجود ندارد.

نتایج این مدل نشان می‌دهد که برخی متغیرها تأثیر معناداری بر رشد کل تسهیلات بانکی داشته‌اند؛ درحالی‌که برخی دیگر فاقد معناداری لازم بوده‌اند. در ادامه، دلایل احتمالی برای معناداری یا عدم معناداری هر متغیر ارائه می‌شود.

متغیرهای معنادار

۱. بازده دارایی (معنادار و دارای ضریب مثبت)

نتایج نشان می‌دهد که بازده دارایی تأثیر مثبت و معناداری بر رشد تسهیلات بانکی دارد. این ارتباط را می‌توان به این دلایل توضیح داد:

- بانک‌هایی که بازده بیشتری از دارایی‌های خود دارند، توان مالی بیشتری برای افزایش تسهیلات دارند.
 - بازده بالاتر به معنای مدیریت کارآمدتر دارایی‌ها و افزایش توانایی بانک در تخصیص منابع به وام‌دهی است.
 - بانک‌های با بازده دارایی بالاتر تمایل بیشتری به ریسک‌پذیری و سرمایه‌گذاری دارند که منجر به رشد تسهیلات می‌شود.
۲. هزینه بر درآمد (معنادار و دارای ضریب مثبت)

معناداری این متغیر نشان می‌دهد که افزایش هزینه‌های بانک نسبت به درآمد تأثیر مثبتی بر رشد تسهیلات دارد. این مسئله ممکن است ناشی از موارد ذیل باشد:

- بانک‌هایی که هزینه‌های بالاتری دارند، برای جبران آنها تمایل بیشتری به افزایش درآمد از طریق اعطای تسهیلات دارند.

- بانک‌ها ممکن است برای پوشش هزینه‌های عملیاتی خود، سیاست‌های اعطای تسهیلات خود را گسترش دهند تا از بازدهی نسبت به مقیاس استفاده نمایند.

۳. اندازه بانک (معنادر و دارای ضریب مثبت)

معناداری این متغیر و ارتباط مثبت آن با رشد تسهیلات بانکی را می‌توان چنین تفسیر کرد:

- بانک‌های بزرگ‌تر به دلیل منابع گسترده‌تر و توان مالی بیشتر، قابلیت افزایش تسهیلات را دارند.

- دسترسی بانک‌های بزرگ‌تر به بازارهای مالی و سرمایه‌گذاری‌های متنوع‌تر، امکان رشد سریع‌تر تسهیلات را فراهم می‌کند.

- در بسیاری از کشورها، بانک‌های بزرگ‌تر در سیاست‌های اعتباری نقش کلیدی دارند و در نتیجه رشد تسهیلات در این بانک‌ها بیشتر است.

۴. ذخایر مطالبات مشکوک‌الوصول (معنادر و دارای ضریب منفی)

معناداری این متغیر و تأثیر منفی آن بر رشد تسهیلات بانکی نشان‌دهنده تأثیر منفی افزایش مطالبات مشکوک‌الوصول بر توان اعطای تسهیلات بانک‌هاست. این مسئله می‌تواند ناشی از موارد ذیل باشد:

- افزایش حجم ذخایر مطالبات مشکوک‌الوصول معمولاً نشان‌دهنده افزایش ریسک نکول در بانک است که باعث کاهش تمایل بانک به ارائه تسهیلات جدید می‌شود.

- بانک‌هایی که ذخایر بالاتری برای پوشش نکول دارند، معمولاً سیاست‌های محافظه‌کارانه‌تری در اعطای تسهیلات اتخاذ می‌کنند.

- در شرایط افزایش مطالبات مشکوک‌الوصول، منابع مالی بانک‌ها بیشتر صرف پوشش زیان‌های احتمالی می‌شود و توان اعطای تسهیلات کاهش می‌یابد.

متغیرهای فاقد معناداری

۱. متغیر ساختگی برای بانکداری اسلامی (فاقد معناداری)

عدم معناداری این متغیر نشان می‌دهد که بانکداری اسلامی تأثیر معنی‌داری بر رشد تسهیلات نداشته است؛ به این معنی که تفاوت معنی‌داری بین این بانک و بانک‌های سنتی در افزایش رشد تسهیلات در دوران کرونا وجود ندارد و از این نظر برتری معنی‌داری برای بانکداری اسلامی بر بانکداری سنتی اثبات نشده است. با توجه به اخلاقی بودن بانکداری اسلامی انتظار می‌رفت که این بانک تفاوت معنی‌داری با بانکداری سنتی در این جهت داشته باشد. دلایلی به این شرح می‌توان برای این نتیجه بیان کرد:

- با توجه به وقوع کرونا و گرفتار شدن مردم در مریضی و مشکلات اقتصادی، در بانک‌های سنتی هم مسائل اخلاقی مورد توجه قرار گرفته و تفاوتی از نظر عملکرد در این دو نوع از بانک مشاهده نشده است؛ لذا مشاهده می‌شود

که بانک‌های سنتی هم به کمک صنایع کوچک می‌آیند و به آنها وام‌های با بهره کم می‌دهند و یا به مردم برای بازپرداخت اقساطشان مهلت می‌دهند.

- در این دوره به دلیل اعطای تسهیلات و حتی کمک‌های بلاعوض از طرف دولت‌ها به مردم و شرکت‌ها و انتقال آنها از طریق بانک‌ها به‌طور مساوی و یا حتی بیشتر از طریق بانک‌های دولتی که عمدتاً سنتی هستند صورت می‌گرفته است؛ لذا این مزیت بانکداری اسلامی تحت‌الشعاع این شرایط قرار گرفته است.

به‌عنوان مثال به تعدادی از مهم‌ترین کشورهای حوزه منا که دارای سیستم بانکی دوگانه (اسلامی و غیراسلامی) بوده و خدمات متعددی برای مبارزه با کرونا ارائه داده‌اند و تحلیل‌های فوق‌الذکر را توجیه می‌کنند به شرح ذیل اشاره می‌شود:

مصر

دولت مصر از محل صندوق ذخیره ارزی، مبلغ یکصد میلیارد پوند مصری (حدود ۶ میلیارد دلار) جهت مقابله با عواقب کرونا تخصیص داد. بانک مرکزی مصر مبلغ ۵۰ میلیارد پوند مصری (حدود ۳ میلیارد دلار) جهت تأمین مایحتاج ضروری و اقلام بهداشتی و حمایت از بخش گردشگری اختصاص داد و در قدم اول مبلغ یک میلیارد پوند مصری را در اختیار واردکنندگان این اقلام قرار داد؛ همچنین بانک مرکزی مصر مبلغ ۱۶ میلیارد پوند مصری (حدود ۱ میلیارد دلار) به‌منظور کمک به مؤسسات خیریه ملی اعتبار اختصاص داده است.

به‌علاوه بانک مرکزی مصر به همه بانک‌ها دستور داد تا به مدت سه تا شش ماه به بدهکاران و وام‌داران جهت پرداخت اقساطشان بدون دریافت جریمه یا دیرکرد و یا سود اضافی مهلت دهند. بانک‌ها همچنین سود سپرده‌ها را به میزان سه درصد کاهش دادند.

دولت همچنین به صندوق‌های تأمین و بازنشستگی دستور داد تا کمک‌های لازم را به افراد کم‌درآمد انجام دهند؛ همچنین دولت برای بخش صنعت کشور، قیمت آب‌ها و هزینه برق و گاز طبیعی را تا حدود ۲۰٪ کاهش داده و همانند بخش‌های مختلف کشور نظیر گردشگری و خدمات، بخش صنعتی را نیز از جرائم و دیرکردهای بانک و برخی مالیات‌ها معاف کرده و مهلت شش ماهه داده است. دولت مصر همچنین مقرر کرد تا به صاحبان کارخانجات و بنگاه‌های اقتصادی و با اولویت صنایع کوچک، وام‌های کم‌بهره تا سقف بهره ۵٪ پرداخت شود تا بتوانند خود را از این شرایط خارج نمایند (پایگاه اطلاع‌رسانی معاونت دیپلماسی اقتصادی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹).

الجزایر

دولت الجزایر مجموعه تدابیری را به‌عنوان برنامه اقتصادی جامع برای مبارزه با کرونا اعلام کرده بود؛ تدابیری از جمله تعویق در پرداخت مالیات و بازپرداخت وام، تسهیلات جدید گمرکی و همچنین تسهیلاتی در پرداخت وام بانکی. از سوی دیگر گفته می‌شود دولت الجزایر برای پرداخت حقوق کارمندان و کارگران در مقطع زمانی قرنطینه به چاپ اسکناس متوسل خواهد شد. با این حال، فضای اقتصادی جامعه الجزایر همچنان ملتهب است. برای مثال، شورای

صنفا شرکت‌های سرمایه‌گذاری با صدور بیانیه‌ای هشدار داده که بیش از ۹۰ هزار شرکت در مرز ورشکستگی قرار دارند و از دولت خواست برای حمایت از این شرکت‌ها وارد عمل شود. در این زمینه باید توجه داشت که بحران کرونا تنها چالش دولت الجزایر در سال ۲۰۲۰ نیست و سقوط قیمت نفت، اقتصاد این کشور را در معرض فشارهای شدیدتری نسبت به گذشته قرار داده است. به گفته عبدالمجید تبون، صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی برای اعطای وام بدون بهره ۱۳۰ میلیون دلاری به الجزایر اعلام آمادگی کرده‌اند (Eghtesadonline, 1399).

تونس

برنامه‌های اقتصادی دولت تونس برای مقابله با بحران کرونا شامل تدابیری از جمله تعویق بازپرداخت وام‌های بانکی برای مؤسسات و تجار تا سقف شش ماه، کاهش بهره بانکی توسط بانک مرکزی، طراحی مجدد جدول بازپرداخت وام برای شرکت‌های متضرر در بازه زمانی هفت‌ساله و افزایش سهم شرکت‌های صادرکننده از بازار داخلی از ۳۰ درصد تا ۵۰ درصد می‌شود؛ همچنین بازپرداخت وام شهروندان عادی نیز برای کسانی که درآمدشان از هزار دینار (۳۴۰ دلار) بیشتر است، تا شش ماه و برای آنان که از این میزان کمتر است، تا سه ماه تمدید خواهد شد. با این حال، برای همه روشن است که دولت تونس با توجه به منابع درآمد محدود، بدون دریافت کمک‌های خارجی قادر به عبور از این بحران نیست. به گزارش شبکه الجزیره، دولت تونس مبلغ یک میلیارد دلار از بانک توسعه اسلامی و صندوق بین‌المللی پول برای کمک دریافت کرده است.

به گفته الیاس الفخفاخ، نخست‌وزیر تونس یک خط اعتبار ۱۷۰ میلیون دلاری برای حمایت مالی از بخش‌های گردشگری، حمل و نقل و صنایع سنتی و یک خط اعتباری ۱۰۲ میلیون دلاری نیز برای حمایت از شرکت‌های واردکننده کالا در نظر گرفته خواهد شد. پیش‌بینی می‌شود میزان بدهی خارجی تونس تا پایان سال ۲۰۲۰ با افزایش سرسام‌آور به ۱۱۰ درصد از تولید ناخالص داخلی این کشور برسد (eghtesadonlin, 1399).

امارات متحده عربی

دولت امارات پیش از این تصمیم گرفته بود برای حمایت از اجرای برنامه‌های اقتصادی این کشور در سایه بحران کرونا ۱۱۰ میلیارد درهم از صندوق ملی برداشت کند. این مبلغ با افزایش ۱۶ میلیارد درهمی مجموعاً به ۱۲۶ میلیارد درهم (معادل ۲۷ میلیارد دلار) رسید؛ امری که نشان از نگرانی دولت امارات نسبت به پیامدهای بحران کرونا برای اقتصاد و سرمایه‌گذاری خارجی در این کشور دارد؛ همچنین بر اساس تدابیر دولتی قرار است واحدهای اقتصادی نظیر هتل‌ها و کارخانجات از امتیازاتی همچون تخفیف ۲۰ درصدی برای پرداخت هزینه آب و برق، تعویق سه تا شش ماهه بازپرداخت وام، تعلیق جریمه‌های اقتصادی تا پایان سال ۲۰۲۰ و همچنین معافیت از مالیات‌های اداری برخوردار شوند. با وجود این اما محدودیت تصمیمات اتخاذشده برای سرمایه‌گذاران و شرکت‌های بزرگ، نوعی نارضایتی را در میان شهروندان عادی اماراتی که خواهان معافیت‌های مالیاتی هستند به دنبال داشته است. در این میان، اختلاس

بزرگ یک تاجر هندی و فرار وی از کشور بر دامنۀ نارضایتی‌ها افزوده است. بی. آر. شیتی، تاجر هندی است که بعد از نزدیک به یک دهه فعالیت اقتصادی در امارات، با اختلاس ۶ میلیارد و ۶۰۰ میلیون دلاری هم‌زمان با آغاز بحران کرونا از این کشور گریخت. جالب آنکه این اختلاس از مجموع ۱۲ بانک، از جمله بانک اول ابوظبی صورت گرفته است؛ امری که نشان از وجود شبکۀ گسترده فساد اقتصادی در امارات دارد. شهروندان اماراتی عدم معافیت‌های مالیاتی خود را به «خالی شدن خزانه» توسط تاجر هندی مرتبط می‌دانند! اگرچه دادستان امارات با رد این ادعا گفته است سیاست‌های جامع دولت ارتباطی با چنین پرونده‌هایی ندارد و مسئلۀ اختلاس تاجر هندی نیز از سوی نهادهای قانونی در حال پیگیری است (ibena). به گزارش این‌ها به نقل از بلومبرگ، بانک مرکزی امارات متحدۀ عربی اعلام کرد برنامه حمایت اقتصادی خود را در پاسخ به همه‌گیری کرونا تا اواسط سال آینده تمدید می‌کند (ibena, 1400).

مراکش

تدابیر دولت مراکش برای مقابله با بحران کرونا حول دو محور «تعویق بازپرداخت وام‌های بانکی» و ورود جدی «صندوق ملی بیمۀ اجتماعی» به صحنه برای حمایت از اقشار ضعیف تعریف شده؛ اگرچه دربارهٔ مورد دوم تا کنون برنامه جامعی اعلام نشده است. بر این اساس بانک‌های دولتی اعلام کرده‌اند مهلت بازپرداخت وام‌های خود را تا سقف سه ماه، بدون دریافت جریمه تمدید می‌کنند. این در حالی است که حجم بدهی شرکت‌های بخش خصوصی مراکش در سال ۲۰۱۹ نزدیک به ۷۵۹ میلیارد درهم، معادل ۷۹ میلیارد دلار اعلام شده است؛ واقعیتی که با توجه به توانایی‌های محدود دولت مراکش در حوزه اقتصاد، حکایت از چالش‌های جدی برای رباط دارد. از سوی دیگر پیش‌بینی می‌شود بحران اقتصادی کرونا، تقاضا برای دریافت وام از سوی بخش خصوصی را بیشتر کند؛ درحالی‌که دولت تا کنون صرفاً به تعویق بازپرداخت وام‌ها، آن هم تا سقف سه ماه کفایت کرده است. به این ترتیب دولت مراکش خواهان دریافت وام ۳ میلیارد دلاری از صندوق بین‌المللی پول با هدف افزایش حجم نقدینگی و تأمین سرمایه برای اجرای طرح‌های خود است (eghtesadonlin, 1399).

قطر

بانک مرکزی قطر نیز بسته‌ای ۷۵ میلیارد ریالی (معادل ۲۰ میلیارد دلار) را برای حمایت از بخش خصوصی، توانمندسازی شرکت‌ها در مقابله با بحران کرونا و پشتیبانی از شهروندان در نظر گرفته است. بر این اساس مدت بازپرداخت وام بانکی تمام شرکت‌هایی که از بحران کرونا متضرر شده‌اند تا شش ماه تمدید می‌شود. این تمدید زمانی شامل هیچ‌گونه بهره بانکی یا سود تأخیر نشده و تأثیری هم بر امتیازات اعتباری شرکت‌ها نخواهد داشت. در این زمینه واحدهای کوچک اقتصادی، گردشگری، خدماتی و شرکت‌های مونتاز داخلی در اولویت قرار دارند. از سوی دیگر بانک توسعۀ قطر، طرح بیمۀ ملی را با تأمین مالی کامل توسط دولت برای حمایت از کسب و کارهای متضرر از بحران کرونا، طی هفته‌های آینده آغاز می‌کند. این طرح شامل کمک به شرکت‌ها برای پرداخت حقوق کارمندان و همچنین

اجاره‌بهای اماکن می‌شود. به این ترتیب شرکت‌ها می‌توانند تا سقف ۵/۷ میلیون ریال از بانک توسعه ملی، وام با سود ۲ درصد دریافت کرده و طی مدت یک سال اصل مال را بازگردانند (همان).

کویت

کویت از نخستین کشورهای عربی بود که برنامه‌های اقتصادی ویژه‌ای را برای مقابله با پیامدهای بحران کرونا آماده و اعلام کرد، از جمله این برنامه‌ها می‌توان به تعویق بازپرداخت وام‌های بانکی برای «تمام شهروندان بومی و مقیم» به مدت شش ماه اشاره کرد. به گفته مسئولان بانک مرکزی کویت، بیش از ۴۵۰ هزار بدهکار بانکی با مجموع بدهی نزدیک به ۴۲ میلیارد دلار در این کشور وجود دارد. از سوی دیگر، هم‌زمان با تمدید مهلت بازپرداخت وام‌ها، تسهیلات ویژه‌ای هم برای دریافت وام، از جمله در زمینه کاهش نرخ بهره برای شرکت‌های کویتی در نظر گرفته شده است (همان).

اردن

دولت اردن علاوه بر اعطای مهلت سه ماهه به شرکت‌های متضرر برای بازپرداخت وام‌های بانکی، از بانک‌ها خواسته جدول اقساط دریافت وام‌های خود را با تسهیلات بیشتری برای مشتریان طی سال‌های آینده مجدداً طراحی کنند. به گفته بانک مرکزی، در اردن نزدیک به یک میلیون و ۱۰۰ هزار بدهکار بانکی (۱۶ درصد جمعیت) با مجموع بدهی ۲۱ میلیارد دلاری وجود دارد. از سوی دیگر، دولت سیاست‌های جدیدی را با هدف مهار التهابات ارزی در دستور کار خود قرار داده است؛ سیاست‌هایی از جمله افزایش قابل توجه حجم نقدینگی در بازارهای داخلی. علاوه بر این وزارت امور مالی نیز به شرکت‌های واردکننده اجازه داده فعلاً تنها ۳۰ درصد از مالیات گمرکی را پرداخت کنند. تمام اینها در حالی است که صندوق بین‌المللی پول به تازگی قسط اول وام ۱/۳ میلیارد دلاری اردن را در اختیار دولت این کشور قرار داده است. بدهی خارجی اردن در پایان سال ۲۰۱۹ بیش از ۴۲ میلیارد دلار، معادل ۹۶ درصد تولید ناخالص داخلی این کشور اعلام شده است (همان).

عربستان سعودی

بانک مرکزی عربستان با گسترش شیوع ویروس کرونا، بانک‌های این کشور را تحت فشار گذاشته تا در ساختار واگذاری اعتبارات و تسهیلات به مشتریان بدون تحمیل هزینه‌های بیشتر به آنان بازنگری کنند. به گزارش رویترز، بانک مرکزی عربستان از بانک‌های این کشور همچنین خواسته است سرمایه‌ها و اعتبارات ضروری را در اختیار مشتریان بخش خصوصی که شغل‌های خود را از دست داده‌اند، قرار دهند. بانک مرکزی عربستان اعلام کرد که بانک‌ها باید بازنگری در نرخ بهره و دیگر هزینه‌ها را برای کارت‌های اعتباری، متناسب با کاهش نرخ‌های بهره در شرایط اخیر، بررسی کنند. عربستان این اقدامات را به‌عنوان بخشی از تدابیر برای مهار پیامدهای سنگین اقتصادی گسترش ویروس کرونا در نظر گرفته است (Irna, 1399).

۲. نقدینگی (فاقد معناداری)

عدم معناداری این متغیر نشان می‌دهد که سطح نقدینگی بانک‌ها تأثیر معنی‌داری بر رشد تسهیلات نداشته است. این مسئله می‌تواند به این دلیل باشد که برخی بانک‌ها در شرایط عدم اطمینان اقتصادی، به جای افزایش وام‌دهی، سطح نقدینگی خود را حفظ می‌کنند تا از ریسک‌های احتمالی جلوگیری کنند. امکان دارد که تأثیر نقدینگی در این مدل توسط سایر متغیرهای مرتبط، مانند اندازه بانک و بازده دارایی جذب شده باشد.

۳. حقوق صاحبان سهام (فاقد معناداری)

این متغیر در این مدل معنادار نشده است که نشان می‌دهد افزایش یا کاهش حقوق صاحبان سهام تأثیر قابل توجهی بر رشد تسهیلات بانکی نداشته است. این موضوع ممکن است ناشی از موارد ذیل باشد:

- امکان دارد بانک‌ها در سیاست‌های وام‌دهی خود صرفاً به سرمایه سهام‌داران متکی نبوده و بیشتر بر سایر عوامل مانند نقدینگی، بازده دارایی و شرایط اقتصادی تمرکز کرده باشند.

- در برخی موارد، بانک‌ها ممکن است افزایش حقوق صاحبان سهام را برای تقویت ثبات مالی و رعایت مقررات نظارتی نگه دارند، نه برای افزایش تسهیلات.

- ممکن است تأثیر این متغیر در دوره‌های مختلف متفاوت باشد و در دوره مورد بررسی اثر قابل توجهی بر رشد تسهیلات نداشته باشد.

نتیجه‌گیری

در این مدل، متغیرهای بازده دارایی، هزینه بر درآمد، اندازه بانک و ذخایر مطالبات مشکوک‌الوصول معنادار شده‌اند که نشان‌دهنده نقش مهم این عوامل در رشد تسهیلات بانکی است. در مقابل، متغیرهای نقدینگی و حقوق صاحبان سهام فاقد معناداری بوده‌اند که نشان می‌دهد این متغیرها در دوره بررسی شده اثر قابل توجهی بر رشد تسهیلات نداشته‌اند. نتایج این مدل نشان می‌دهد که بانک‌هایی که بازده دارایی بالاتری دارند و هزینه‌های عملیاتی بیشتری را متحمل می‌شوند، تمایل بیشتری به افزایش تسهیلات دارند؛ همچنین بانک‌های بزرگ‌تر با منابع مالی بیشتر، امکان افزایش تسهیلات را دارند. از سوی دیگر، افزایش مطالبات مشکوک‌الوصول تأثیر منفی بر رشد تسهیلات دارد؛ زیرا بانک‌ها در چنین شرایطی با احتیاط بیشتری در تخصیص منابع عمل می‌کنند. نکته قابل توجه در نتایج تخمین مدل بی‌معنی شدن تأثیر متمایز بانکداری اسلامی بر رشد تسهیلات اعطایی در دوره مورد بررسی می‌باشد. با توجه به اخلاقی بودن بانکداری اسلامی انتظار می‌رفت که این بانک تفاوت معنی‌داری با بانکداری سنتی در این جهت داشته باشد. این نتیجه می‌تواند به این دلایل باشد: ممکن است به دلیل شرایط خاص در بانک‌های سنتی هم مسائل اخلاقی مورد توجه قرار گرفته و لذا تفاوتی از نظر عملکرد در این دو نوع از بانک مشاهده نشده است؛ همچنین ممکن است در این دوره این مزیت بانکداری اسلامی تحت‌الشعاع اعطای تسهیلات و حتی کمک‌های بلاعوض از طرف دولت‌ها به مردم و شرکت‌ها به شرحی که گذشت قرار گرفته باشد.

برای بهبود شرایط پیشنهاد می‌شود بانک‌های اسلامی از فرهنگ اقتصاد سرمایه‌داری که سود مادی را تنها هدف فعالیت‌های خود می‌دانند فاصله گرفته و جنبه اجتماعی فعالیت خود را تقویت کرده و توسعه دهند.

پیشنهاد برای پژوهش‌های آینده

با توجه به موارد مطرح شده در این پژوهش و همچنین پیشینه پژوهش موضوعات ذیل برای تحقیقات آینده به سایر محققان پیشنهاد می‌گردد.

مقایسه مناطق مختلف و تفاوت‌های فرهنگی و قانونی

پیشنهاد شود پژوهشگران به مقایسه تأثیرات کووید-۱۹ بر بانک‌های اسلامی و غیراسلامی در مناطق دیگر بپردازند؛ به‌طور مثال مقایسه کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا با کشورهای آسیای جنوبی یا آسیای مرکزی. این کار می‌تواند تفاوت‌های فرهنگی و قانونی این کشورها را نیز در نظر بگیرد.

تحلیل نقش سیاست‌های مالی دولت

پیشنهاد می‌شود که محققان نقش سیاست‌های مالی و حمایتی دولت‌ها در دوران کووید-۱۹ را بر توان بازپرداخت وام‌ها و میزان اعطای تسهیلات بانک‌های اسلامی و غیراسلامی مطالعه کنند. این تحقیق می‌تواند نشان دهد که آیا حمایت‌های دولت‌ها به بهبود بازپرداخت وام‌ها کمک کرده و در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی تفاوتی داشته است یا خیر؟

تحقیق در مورد تأثیرات دیجیتال‌سازی و فین‌تک

با توجه به اینکه بسیاری از بانک‌ها در دوران کرونا به استفاده از فناوری‌های دیجیتال و فین‌تک‌ها روی آورده‌اند، پیشنهاد می‌گردد که اثرات دیجیتال‌سازی و نقش فین‌تک‌ها در تسهیل پرداخت تسهیلات و تسهیل بازپرداخت وام‌ها را بررسی کنند و تفاوت آنها در بانک‌های اسلامی و غیراسلامی را نیز مد نظر قرار دهند.

منابع

- حشمتی مولایی، حسین (۱۳۹۵). بانکداری متعارف در مقایسه با بانکداری و تأمین مالی اسلامی. *گردهمایی بین‌المللی بانکداری و تأمین مالی اسلامی*. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
- عیوضلو، حسین و میسمی، حسین (۱۳۸۷). بررسی نظری ثبات و کارایی بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف. *اقتصاد اسلامی*، ۳۱(۸)، ۱۶۱-۱۸۹.
- محمدی، معصومه و ملکیان، اسفندیار (۱۳۹۸). ارائه مدلی جهت سنجش سلامت مالی در بانکداری ایران با در نظر گرفتن شاخص‌های کم‌لر و حاکمیت شرکتی. *اقتصاد پولی مالی*، ۲۶(۱۷)، ۱۲۱-۱۵۴.
- نوبخت، یونس (۱۴۰۲). تحلیل تطبیقی اقدامات و سیاست‌های مالی کشورهای منتخب در مواجهه با همه‌گیری ویروس کرونا. *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۳(۴۶)، ۱۸۷-۲۰۰.
- Boubakri, - Narjess Ali Mirzaei & Mohsen, Saad (2023)., Bank lending during the COVID-19 pandemic: A comparison of Islamic and conventional banks. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 84, 101743. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9916183>.
- Bilgin, M. H., Danisman, G. O., Demir, E., & Tarazi, A. (2021). Bank credit in uncertain times: Islamic vs. conventional banks. *Finance Research Letters*, 39, 101563. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S154461232030194X>.
- El-Chaarani, H. (2023), The Impact of COVID-19 on the Performance of Islamic Banks in the MENA Region. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 15(1), 109-129.
- Ghouse, G., Ejaz, N., Bhatti, M. I. & Aslam, A. (2022). Performance of islamic vs conventional banks in OIC countries: Resilience and recovery during Covid-19. *Borsa Istanbul Review*, 22, S60-S78.
- Mai, X. T. T.; Nguyen, H. T. N.; Ngo, T.; Le, T. D. Q.; Nguyen, L. P.(2023). Efficiency of the Islamic Banking Sector: Evidence from Two-Stage DEA Double Frontiers Analysis. *International Journal of Financial Studies*, 11(1), 32. <https://www.mdpi.com/2227-7072/11/1/32>.
- Mansour, W., Ajmi, H. & Saci, K. (2022). Regulatory policies in the global Islamic banking sector in the outbreak of COVID-19 pandemic. *J Bank Regul*, 23, 265-287.
- Nguyen, Q. K. (2021). Oversight of bank risk-taking by audit committees and Sharia committees: conventional vs Islamic banks. *Heliyon*, 7(8). <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844021019010>.
- Yomna Abdulla, Yousif Ebrahim (2022). Effect of COVID-19 on the performance of Islamic and conventional GCC banks, *Review of FINANSIAL Economis*, 40(3), Special Issue: The COVID-19 Pandemic and The Islamic Financial Markets and Institutions. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/rfe.1151>

<https://www.irna.ir/news/83732163/>.

<https://economic.mfa.gov.ir/portal/newsview/580551/>.

<https://www.eghtesadonline.com/fa/news/432602/>.

<https://donya-e-eqtasad.com100/3636193>.

<https://www.ibena.ir/fa/news/123554/>.

<https://www.spa.gov.sa/2047742>.

<https://www.irna.ir/news/83718276/>.